

Σημείωση:

Η δυνατότητα της Javascript στο πρόγραμμα πλοήγησης που έχετε στον υπολογιστή σας έχει απενεργοποιηθεί!

Για να μπορέσετε να δείτε αυτό το CD σωστά ενεργοποιήστε την Javascript από το μενού

"Extras" - "Internet options" - "Security" στον Internet Explorer, ή

"Edit" - "Preferences" - "Advanced" στο Netscape Navigator.

Στη συνέχεια απλά πατήστε στο "Reload" ή στο "Refresh".

Αν δεν επιθυμείτε να ενεργοποιήσετε την Javascript, ή το πρόγραμμά σας δεν την υποστηρίζει, πατήστε στο παρακάτω link:

Έναρξη CD

Η ιστορία ως διακύβευμα
Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας

ΚΕΙΜΕΝΑ

Προλογικό Σημείωμα

Εισαγωγή

Ποθητή Χαντζαρούλα

Η πολιτική και η ποιητική διάσταση της σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας

Η μνήμη της ιστορίας

Πολυμέρης Βόγλης

Ο πειρασμός των ιστορικών και η περιπέτεια του καθηγητή Joseph Ellis

Μιχάλης Βαρλάς

Από τη δικαστική κατάθεση στην τηλεοπτική συνέντευξη: τεχνολογία «μαρτυριών» μικρασιατών προσφύγων

Η δημόσια ιστορία

Αγγελική Κουφού

Μεταμοντερνισμός: οι περιπέτειες ενός όρου στον Τύπο

Βαγγέλης Κεχριώτης

Τουρκικός εθνικισμός ή μουσουλμανική αλληλεγγύη; Η ακαδημαϊκή συζήτηση για το τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και οι πολιτικές της συνιστώσες

Δημήτρης Σταματόπουλος

«Επιστροφή» των θρησκειών και ιστοριογραφικός λόγος

Νίκος Καραπιδάκης

Η ιστορική μέθοδος μπροστά στη λατρεία του ιδιαίτερου και του επιμέρους: μάχες οπισθοφυλακής της κριτικής σκέψης

Έφη Γαζή

Η «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» στο διαδικτυακό κόμβο της Εκκλησίας της Ελλάδος

Πηνελόπη Παπαηλία

Αρχεία και πολιτική φαντασία

Άκης Γαβριηλίδης

Από το «συμμοριτοπόλεμο» στον «εμφύλιο»: η διαχείριση της λήθης ως κοινωνικό διακύβευμα

Κώστας Φουντανόπουλος

Οι λόγοι της δράσης και η δράση των λόγων: η ιστορία ως επιχείρημα

Λάμπρος Μπαλτσιώτης

Εκδοχές της ελληνικής εθνικής ιστορίας του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα στο λόγο των αρβανίτικων κοινοτήτων σήμερα

Οι εικόνες της ιστορίας

Νίκος Δασκαλοθανάσης

Μια περί ιστορίας της τέχνης αίσθηση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Πάρις Γουναρίδης

Σχόλια στην εικονογράφηση της βυζαντινής ιστορίας: βυζαντινή ιστορία σε εικόνες και λεζάντες ή η παράλληλη ιστορία

Παρασκευάς Ματάλας
Οι σύγχρονες ήττες της αρχαίας Σπάρτης

Παναγιώτης Στάθης
Το κρυφό σχολειό: διαδρομές του μύθου, διαδρομές της ιστορίας

Φώτος Λαμπρινός
Η δημιουργία χρηστικού κινηματογραφικού αρχείου: η εμπειρία κατασκευής του «Κινηματογραφικού Αρχείου» στο Υπουργείο Εξωτερικών

Κωνσταντίνα Σπηλιωτοπούλου
Πρόσφατη ελληνική ιστορία και συλλογική οπτική μνήμη. Θέματα από την εξέγερση του Πολυτεχνείου: φωτογραφίες ή «εγκόσμιες» εικόνες;

Ιωάννα Λαλιώτου
Ιστορία της κινητικότητας και σύγχρονες πολιτισμικές καταγραφές: μετανάστευση και μετανάστες στο μεσογειακό χώρο

Τα τραύματα της ιστορίας και η επιστροφή τους

Χάρης Εξερχζόγλου
Μνήμη και γενοκτονία: η αναγνώριση της «γενοκτονίας του ποντιακού και μικρασιατικού ελληνισμού» από το ελληνικό κοινοβούλιο

Ρίκα Μπενβενίστε
Ολοκαύτωμα και κινηματογράφος: ιστορική γραφή και κινηματογραφική γλώσσα

Οντέτ Βαρών-Βασάρ
Η εμπειρία εκτόπισης και η στρατοπεδική λογοτεχνία: Πρίμο Λέβι - Χόρχε Σεμπρούν

Σταύρος Ζουμπουλάκης
Ολοκαύτωμα, εβραϊσμός και κράτος του Ισραήλ

Όταν το παρελθόν εκτίθεται

Κωνσταντίνος Ιωαννίδης
Η οπτικοποίηση του παρελθόντος: μαθήματα από τα παλιά, προβολές στο μέλλον

Αθηνά Συριάτου
Η βιομηχανία της κληρονομιάς

Άρτεμις Λεοντή
Εκθέτοντας τον «κόσμο του Καβάφη»

Γιάννης Ντινιακός
Η πόλη της Ρόδου από την ιταλική κατοχή στην ελληνική ενσωμάτωση: ιστορία, τουρισμός και ταυτότητα του χώρου

Συραγώ Τσιάρα
Εθνικά μνημεία: επ-ενδύσεις της μνήμης

Όταν η λογοτεχνία ιστορεί

Ηρακλής Μήλλας
Ιστοριογραφία ή μυθιστόρημα; Η μαρτυρία των ελληνικών και τουρκικών κειμένων

Μαρία Νικολοπούλου
Ο λόγος της μαρτυρίας στη μεταπολεμική πεζογραφία: αυθεντικότητα, στράτευση και το «δικαίωμα στην ιστορία» (1945-1994)

Νίκος Σιγάλας
Αναζήτηση της κοινότητας και ιστορική φαντασία στην ποιητική του Γιώργου Σεφέρη

Γιάννης Παπαθεοδώρου
Η κρυφή γοητεία των στερεότυπων: χρήσεις της ιστορίας στο *Μαντολίνο του Λοχαγού Κορέλι*

Copyright © 2001-2004: Εκδόσεις Νεφέλη

ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

**Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ:
ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΣΤΡΑΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟ «ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ
ΙΣΤΟΡΙΑ» (1945-1994)**

Η μαρτυρία είναι ένα αναφορικό είδος λόγου που έχει μεγάλη διάδοση και σημασία για τη σύγχρονη ελληνική ιστορική κουλτούρα αλλά και για τη λογοτεχνική παραγωγή. Είναι ενδεικτικό ότι πολλοί εκδοτικοί οίκοι εκδίδουν σειρά μαρτυριών, λογοτεχνικών και μη, και ότι στα Κρατικά Λογοτεχνικά Βραβεία υπάρχει κατηγορία μαρτυρίας. Ακόμη, πολλές μαρτυρίες εκδίδονται ιδίοις αναλώμασι από τους συγγραφείς ή από τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους. Τα παραπάνω φανερώνουν τόσο τη σημασία της μνημόνευσης του παρελθόντος στο επίπεδο του δημόσιου λόγου όσο και τη διεκδίκηση του «δικαιώματος στην ιστορία» από πολλές κοινωνικές ομάδες με ποικίλες ιστορικές εμπειρίες.

Αν εξετάσει κανείς αυτά τα κείμενα θα διαπιστώσει ότι διάφορα είδη λόγου χαρακτηρίζονται μαρτυρίες, με κοινό χαρακτηριστικό την αναφορικότητα και την ατομική εμπειρία ενός συλλογικού γεγονότος. Το άρθρο αυτό όμως θα επικεντρωθεί σε μια μορφή του λόγου της μαρτυρίας που υπήρξε αφετηρία και για τις υπόλοιπες, δηλαδή τη λογοτεχνική μαρτυρία, και στη μεταπολεμική περίοδο, η οποία φόρτισε ιδεολογικά το λόγο της μαρτυρίας ώστε να αποκτήσει τη σημασία που έχει για τη σύγχρονη ιστορική κουλτούρα. Σκοπός μου δεν είναι μόνο να σκιαγραφήσω μια τυπολογία της λογοτεχνικής μαρτυρίας αλλά να εξετάσω την ιδεολογική λειτουργία της χρήσης της μαρτυρίας στην πεζογραφία της περιόδου.

Η ένταξη του λόγου της μαρτυρίας σε ένα λογοτεχνικό κείμενο θέτει ορισμένα ζητήματα, στα οποία τα κείμενα που θα εξεταστούν παρακάτω ανταποκρίνονται με διάφορους τρόπους. Αξίζει λοιπόν να αναφερθώ σύντομα σε αυτά τα ζητήματα.

Ο λόγος της μαρτυρίας είναι στενά συνδεδεμένος με το θεσμικό πλαίσιο της δικαιοσύνης και της ιστοριογραφίας και χαρακτηρίζεται από την ηθική δέσμευση του μάρτυρα να πει την αλήθεια «χωρίς φόβο και πάθος». Η σύνδεση της μαρτυρίας με το μαρτύριο στους πρωτοχριστιανικούς χρόνους και η διπλή σημασία του *μαρτυρώ* ως «βασανίζομαι» και

«προδίδω» αποδίδει την ηθική φόρτιση αυτού του είδους λόγου. Αυτή η φόρτιση καθορίζει και τη μοναδικότητα της μαρτυρίας, εφόσον μόνο ο μάρτυρας μπορεί να αποδώσει την εμπειρία του, φέροντας την ευθύνη της αφήγησής της.¹ Αυτό πολύ νωρίς συνέδεσε το λόγο της μαρτυρίας με την έννοια της αυθεντικότητας, κάτι που αποδείχτηκε πολύ σημαντικό στην περίοδο που εξετάζουμε.

Μολαταύτα, ο μάρτυρας αναφέρεται στα γεγονότα που έζησε μόνο μέσω του λόγου, του κώδικα της γλώσσας· δεν έχει κανέναν τρόπο να αποδείξει ότι οι εμπειρίες που αφηγείται είναι πραγματικές, παρά μόνο να πείσει τον ακροατή για την ειλικρίνειά του. Έτσι η μαρτυρία βασίζεται στη «σύμβαση της φιλαλήθειας».² Αυτό, στο κειμενικό επίπεδο, οδηγεί σε διάφορες τεχνικές που αποσκοπούν να πείσουν τον αναγνώστη για την αλήθεια της αφήγησης, οι οποίες θα εξεταστούν λεπτομερώς παρακάτω.

Το πέρασμα από την παρελθούσα εμπειρία στην αφήγηση απασχολεί όλα τα αναφορικά είδη λόγου και ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους θεωρητικούς της ιστοριογραφίας. Ο λόγος της μαρτυρίας όμως αποτελεί το σημείο τομής όχι μόνο ανάμεσα στην εμπειρία και στη γλωσσική κωδικοποίηση αλλά και ανάμεσα στην προσωπική εμπειρία και τη συλλογική αναπαράσταση του γεγονότος. Βασικός παράγοντας στη διαμόρφωση της μαρτυρίας είναι ακόμα η μνήμη και η προοπτική του παρόντος.³

Όταν ο λόγος της μαρτυρίας, με τις παραμέτρους της αναφορικότητας και της αυθεντικότητας, εντάσσεται σε ένα λογοτεχνικό κείμενο, η ένταση ανάμεσα στο βίωμα και στο λόγο που το αφηγείται εντείνεται. Το κείμενο χρησιμοποιεί τεχνικές που προέρχονται από πλασματικές αφηγήσεις για να δημιουργήσει την ψευδαίσθηση της αυθεντικότητας, την οποία διεκδικεί το περικείμενο. Οι τεχνικές αυτές μένουν αφανείς, ώστε να μην διαταράξουν την ψευδαίσθηση αυτή, δημιουργώντας το παράδοξο της λογοτεχνικής μαρτυρίας.⁴

¹ Shoshana Felman, «Education and Crisis, or the Vicissitudes of Teaching», στο Shoshana Felman, Dori Laub, M. D. (επιμ.), *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Λονδίνο, Routledge, 1992, σ. 6. Γεώργιος Κ. Τενεκίδης, «Πρόλογος», στο *Η Εξόδος*, τ. 1, επιμ. Φ. Δ. Αποστολόπουλος, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1980, σ. λδ'.

² Ζακ Ντεριντά, *Μαρτυρία και μετάφραση. Επιβιώνοντας ποιητικά*, μτφρ. Β. Μπιτσιώρης, Αθήνα, Εκδόσεις Γαλλικού Ινστιτούτου, 1996, σ. 31. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σ. 101.

³ Alessandro Portelli, «The Peculiarities of Oral History», *History Workshop* 12 (φθινόπωρο 1981), σ. 96-107.

⁴ Για μια ανάλυση της τεχνικής αυτής σε ρεαλιστικά μυθιστορήματα βλ. Lilian R. Furst, *All is True. The Claims and Strategies of Realist Fiction*, Ντάρχαμ, Duke University Press, 1995, σ. 6, 12.

Ο πλούτος των θεσμικών και γλωσσικών πλαισίων με τα οποία συνδέεται ο λόγος της μαρτυρίας,⁵ ο αναφορικός χαρακτήρας του, η συνάρτηση με την ηθική ευθύνη και την αυθεντικότητα και, τέλος, η συνύπαρξη του ατομικού και του συλλογικού τον καθιστούν ένα γόνιμο πεδίο για τη λογοτεχνική χρήση του αλλά και πρόσφορο φορέα μνημόνευσης του παρελθόντος. Στην Ελλάδα λοιπόν, η μαρτυρία στρατεύτηκε πολύ νωρίς σε ιδεολογικά πλαίσια και αυτό καθόρισε και τη λειτουργία της.

Η μαρτυρία ως είδος λόγου εμφανίζεται στην περίοδο του μεσοπολέμου με τη μορφή της λογοτεχνικής μαρτυρίας. Δηλαδή η λογοτεχνία γίνεται ο μεσολαβητής του «δικαιώματος στην ιστορία» στην περίοδο εκείνη, ενώ αυτό δεν είχε συμβεί στον προηγούμενο αιώνα με τα απομνημονεύματα των αγωνιστών. Βέβαια, η λογοτεχνία και η πεζογραφία ειδικότερα συνδέεται με την εθνική συγκρότηση και ταυτότητα⁶ και έτσι στην Ελλάδα από τις αρχές του 19ου αιώνα υπάρχει απόπειρα να διαμορφωθεί μια «εθνική λογοτεχνία» με έμφαση στον δημόσιο και ηθικό ρόλο της και με τη χρήση ιστορικών θεμάτων.⁷ Έτσι η λογοτεχνία αντλεί το υλικό της από το ιστορικό παρελθόν ή από τα ήθη και έθιμα, και η υιοθέτηση αναφορικών ειδών λόγου ενθαρρύνεται από το λογοτεχνικό κατεστημένο ως αντίδοτο για την πλασματικότητα των ξένων μυθιστορημάτων, που θεωρείται επικίνδυνη.

Στη μεσοπολεμική περίοδο όμως η υιοθέτηση του λόγου της μαρτυρίας στην πεζογραφία παρουσιάζεται από τους πρωτεργάτες της ως μια επιλογή που έρχεται σε ρήξη με το πολιτικό και λογοτεχνικό κατεστημένο. Οι συγγραφείς αυτοί ανήκουν στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου (συγκεκριμένα, προέρχονται από το Αϊβαλί και τη Μυτιλήνη) και αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή δημοσιεύουν μαρτυρίες που αναφέρονται στις εμπειρίες του πολέμου και της καταστροφής με έντονο αντιπολεμικό πνεύμα (Στράτης Μυριβήλης, *Η ζωή εν τάφω*, 1924, Ηλίας Βενέζης, *Το Νούμερο 31328*, 1924 σε πρώτη μορφή και 1931 σε μορφή βιβλίου, Στρατής Δούκας, *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, 1929). Ο πολιτικός ρόλος των κειμένων αυτών αναδεικνύεται από το γεγονός ότι δημοσιεύτηκαν ή προορίζονταν να δημοσιευτούν σε

⁵ Εκτός από τον δικανικό και τον ιστοριογραφικό λόγο, η μαρτυρία μπορεί να συνδεθεί με το θρησκευτικό πλαίσιο (λόγω της χριστιανικής έννοιας του μάρτυρα) καθώς και με το ψυχαναλυτικό, λόγω της λειτουργίας της μνήμης και στη μαρτυρία, και της αφήγησης στην ψυχανάλυση.

⁶ Timothy Brennan, «The National Longing for Form», στο Homi Bhabha (επιμ.), *Nation and Narration*, Λονδίνο, Routledge, 1990, σ. 48-49, 52.

⁷ Δημήτρης Τζιόβας, *The Nationism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1888-1930). An Analysis Based on their Literary Criticism and Essays*, Άμστερνταμ, Adolf M. Hakkert Publisher, 1986, σ. 6.

εφημερίδες.⁸ Ταυτόχρονα καταγγέλλουν τις λογοτεχνικές συμβάσεις και τονίζουν την αναφορικότητα και αυθεντικότητα των κειμένων τους, ως μια μορφή απαλλαγής από αυτές.

Πρέπει όμως να τονιστεί εδώ ότι ενώ αυτά τα κείμενα παρουσιάζονταν ως αντίδραση προς το λογοτεχνικό κατεστημένο,⁹ σε πολλά χαρακτηριστικά τους αποτελούν συνέχεια και επιβίωση της ηθογραφίας, όπως ενδεικτικά στην έμφαση στο τοπικό στοιχείο μέσω της στρατιωτικής ορολογίας ή της χρήσης τούρκικων λέξεων, στην παρουσίαση του απλού ανθρώπου ως φορέα αυθεντικότητας, κάποτε και εν αγνοία του, στο συσχετισμό προφορικότητας και αυθεντικότητας, στην απόρριψη των ξένων πεζογραφικών προτύπων και στη χρήση της ιστορικής εμπειρίας και αυτόχθονου υλικού για τη δημιουργία μιας «ελληνικής» λογοτεχνίας, στο ρόλο του διανοουμένου ως μεσολαβητή και καταγραφέα μιας αυθεντικής μορφής ζωής.¹⁰

Επέμεινα τόσο σε αυτές τις πρώτες λογοτεχνικές μαρτυρίες, γιατί καθόρισαν το είδος και την ιδεολογική λειτουργία του λόγου της μαρτυρίας. Κάποια από αυτά τα χαρακτηριστικά επιβιώνουν και στη μεταπολεμική περίοδο, όπως η σημασία της αυθεντικότητας, η χρήση της μαρτυρίας ως μιας μορφής ρήξης με κάποιο κατεστημένο, η έμφαση στον απλό άνθρωπο. Οι συγκεκριμένοι πρωτεργάτες, στις επόμενες εκδόσεις των κειμένων τους, χαμήλωσαν τους αντιπολεμικούς και αντιθησκευτικούς τόνους και εντάχθηκαν σταδιακά στο λογοτεχνικό κατεστημένο, τονίζοντας τη λογοτεχνικότητα των κειμένων με τη χρήση κάποιων κειμενικών τεχνικών, όπως η διακειμενικότητα και η μεταφορά.¹¹ Τα κείμενά τους έγιναν έτσι ακόμη πιο υβριδικά. Το είδος λόγου όμως που διαμόρφωσαν είχε πια τη δική του δυναμική.

Η λογοτεχνική μαρτυρία διαμόρφωσε ακόμη και την αντίληψη της μαρτυρίας ως ιστορικής πηγής. Όταν στη δεκαετία του 1930 η Μέλπω Μερλιέ αρχίζει τη συλλογή μαρτυριών από

⁸ *Η ζωή εν τάφω* και *Το Νούμερο 31328* στην *Καμπάνα* της Μυτιλήνης (10.4.1923-29.1.1924 και 5.2.1924-5.6.1924 αντίστοιχα), *Η Ιστορία ενός αιχμαλώτου* προοριζόταν για δημοσίευση στην *Μακεδονία*. Ines di Salvo, *Το Νούμερο 31328 di Venezis. Dalla prima alla seconda redazione*, Παλέρμο, Università di Palermo, Istituto di Filologia Greca, 1978. Jeanne Boudouris, *Stratis Myrivilis. L'écrivain et l'homme à travers les remaniements et les variantes des sept premières éditions de son roman Η ζωή εν τάφω*, Αθήνα, Institut Français d'Athènes, 1983.

⁹ Η *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* με την έμφαση στην προφορικότητα και την αναφορικότητα, τη χρήση υποσημειώσεων και την εμφατική περιγραφή των ηττημένων Ελλήνων που είναι έτοιμοι να αλλαξοπιστήσουν είναι μια πρόκληση προς τον εθνικιστικό λόγο και τις λογοτεχνικές συμβάσεις. *Το Νούμερο 31328* ειρωνεύεται τόσο την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών, που εξυπηρέτησε τον αλυτρωτισμό και οδήγησε στη Μικρασιατική Καταστροφή, όσο και λογοτεχνικά είδη όπως το σονέτο, τη λυρική ποίηση και την κοσμοπολίτικη πεζογραφία. Μόνο το δημοτικό τραγούδι προβάλλεται ως αποδεκτό είδος.

¹⁰ Αργύρης Εφταλιώτης, «Πρόλογος στα διηγήματα του Βαρλέντη», *Απαντα*, επιμ. Γιώργος Βαλέτας, τ. 2, Αθήνα, Πηγή, 1962, σ. 704.

¹¹ Για πληρέστερη ανάλυση των τεχνικών αυτών βλ. τη διδακτορική μου διατριβή με τίτλο *The Discourse of Testimony in Greek Literary Prose (1924-1994)*, Λονδίνο, King's College London, 2001.

Μικρασιάτες πρόσφυγες, υιοθετεί σε μεγάλο βαθμό την αντίληψη της μαρτυρίας που έχει διαμορφωθεί από τη λογοτεχνία. Είναι ενδεικτικό ότι δεν συγκεντρώθηκαν καθόλου μαρτυρίες από αστούς πρόσφυγες¹² και ότι ο Βενέζης ήταν για χρόνια ο συντονιστής έκδοσης του δεύτερου τόμου της *Εξόδου*.

Η μεταπολεμική πεζογραφική παραγωγή, ενώ συμβατικά ξεκινά το 1945, ουσιαστικά διακόπτεται στα χρόνια του εμφυλίου και διαμορφώνεται με άλλους όρους πια μετά τη λήξη του εμφυλίου και την ήττα της Αριστεράς το 1950. Η διαφοροποίηση στη χρήση του λόγου της μαρτυρίας είναι ενδεικτική αυτής της μεταβολής.

Μετά τον πόλεμο του 1940 και την κατοχή, η μαρτυρία γίνεται το είδος γραφής που σηκώνει το βάρος της αναπαράστασης των πρόσφατων ιστορικών εμπειριών στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες. Ενώ όμως αλλού οι ακραίες εμπειρίες του πολέμου, κυρίως όσον αφορά το Ολοκαύτωμα, οδήγησαν στην αμφισβήτηση της ικανότητας του ρεαλισμού να τις αναπαραστήσει, στην Ελλάδα σημειώνεται μια στροφή στο ρεαλισμό, κάτι που είχε προβλεφθεί σε μια συζήτηση λογοτεχνών για την πορεία της μεταπολεμικής λογοτεχνίας που διεξήχθη λίγο πριν το τέλος του πολέμου.¹³ Μια τέτοια στροφή στο ρεαλισμό είναι μια τάση που εμφανίζεται σε συνάρτηση με κρίσιμες ιστορικές εμπειρίες στη νεοελληνική πεζογραφία, όπως θα δούμε και παρακάτω. Είναι ένας ρόλος που θα καθορίσει τη χρήση της μαρτυρίας στην πεζογραφία τα επόμενα χρόνια.

Ένα παράδειγμα της «στροφής στο ρεαλισμό» αυτής της περιόδου είναι ο Γιάννης Μπεράτης, λογοτέχνης που στη μεσοπολεμική περίοδο είχε πειραματιστεί με μοντερνιστικές τεχνικές.¹⁴ Το 1946 εκδίδει δύο μαρτυρίες, *Το πλατύ ποτάμι* και *Το αδοιπορικό του '43* για τις εμπειρίες από τη συμμετοχή του στον πόλεμο του 1940 και στον ΕΔΕΣ αντίστοιχα.

Ο ρεαλισμός του Μπεράτη διαφοροποιείται από τα ρεαλιστικά πρότυπα της μεσοπολεμικής μαρτυρίας. Δεν ακολουθεί το υπάρχον μοντέλο πολεμικής πεζογραφίας, που είχε άλλωστε έντονα αντιπολεμική ιδεολογία. Ο Μπεράτης τονίζει την υποκειμενικότητα της εμπειρίας με την τεχνική του ελεύθερου πλάγιου λόγου και με την ανοικειωτική επιλογή λεπτομερειών

¹² Ιωάννα Πετροπούλου, «Από τους δρόμους των τραγουδιών στους δρόμους των Ελλήνων», *Η Καθημερινή* («Επτά Ημέρες»), 2.6.2002, σ. 7.

¹³ Φ. Αμπατζοπούλου, *ό.π.*, σ. 87-92.

¹⁴ Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Γιάννης Μπεράτης. Σχεδίασμα εργοβιογραφίας. Το πλατύ ποτάμι*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1994.

από έναν πόλεμο που χαρακτηρίστηκε πολύ γρήγορα ως το «έπος του '40». Ακόμη, ο Δημαράς, στην εισαγωγή του στο *Πλατό ποτάμι*, το διαφοροποιεί από το ρεαλισμό, που είχε ήδη αρχίσει να συσχετίζεται με την κομματική στράτευση και τη μονόπλευρη αναπαράσταση της πραγματικότητας.¹⁵

Το κείμενο λοιπόν απομακρύνεται από την ψευδαίσθηση της αυθεντικότητας τονίζοντας την υποκειμενικότητα του αφηγητή-συγγραφέα. Η ανάλυση των κειμενικών τεχνικών στην εισαγωγή του Δημαρά σε αυτό συντείνει. Ταυτόχρονα όμως τόσο το κείμενο όσο και η εισαγωγή υιοθετούν τη σύμβαση της φιλαλήθειας και προσπαθούν να πείσουν τον αναγνώστη για την ειλικρίνεια της μαρτυρίας σε μια εποχή έντονου διχασμού, όπου η πρόσληψη των κειμένων καθοριζόταν από την πολιτική τοποθέτηση του συγγραφέα.

Από αυτή την άποψη ο Μπεράτης είναι μια σημαντική μεταβατική περίπτωση στη μεταπολεμική πεζογραφία. Στρέφεται στο ρεαλισμό και τη μαρτυρία, όπως και πολλοί πρωτοεμφανιζόμενοι πεζογράφοι, για να περιγράψει τις εμπειρίες του πολέμου, σε αντίθεση με άλλους μεσοπολεμικούς πεζογράφους, οι οποίοι χρησιμοποιούν τεχνικές (κυρίως την τριτοπρόσωπη μυθιστοριογραφική γραφή) που είχαν χρησιμοποιήσει και στο παρελθόν.¹⁶ Υπονομεύει την ψευδαίσθηση της αυθεντικότητας αλλά τονίζει τη σύμβαση της φιλαλήθειας. Χρησιμοποιεί ρεαλιστικές τεχνικές (κυρίως τη μετωνυμία) αλλά τονίζει την προσωπική οπτική του αφηγητή.

Ταυτόχρονα με τον Μπεράτη, πολλοί πρωτοεμφανιζόμενοι πεζογράφοι υιοθετούν τη ρεαλιστική γραφή και το λόγο της μαρτυρίας για να αναπαραστήσουν τα γεγονότα της κατοχής και της αντίστασης στο πλαίσιο του διχασμού, που μετά τα Δεκεμβριανά κλιμακωνόταν έως την επίσημη έναρξη του εμφυλίου (Δημήτρης Χατζής, *Φωτιά*, 1946, Θέμος Κορνάρος, *Χαϊδάρι*, Σωτήρης Πατατζής, *Ματωμένα Χρόνια*, 1946). Έτσι, ο ρεαλισμός και ο λόγος της μαρτυρίας μπαίνουν για πρώτη φορά στην υπηρεσία του πολιτικού διχασμού.

¹⁵ Το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού είχε συνδέσει τη ρεαλιστική αναπαράσταση της πραγματικότητας με την κοινωνική αφύπνιση και για τους Έλληνες αριστερούς συγγραφείς ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1930. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996, σ. 311-427.

¹⁶ Λουκής Ακρίτας, *Αρματωμένοι*, 1947, Ηλίας Βενέζης, *Εξοδος. Το βιβλίο της Κατοχής*, 1950 και Γιώργος Θεοδοκάς, *Ιερά Οδός*, 1950. Η κριτική του Ρένου Αποστολίδη για τα δυο τελευταία κείμενα αναδεικνύει το αίτημα των μεταπολεμικών πεζογράφων για ένα νέο είδος γραφής που θα αντιστοιχεί στις καθοριστικές εμπειρίες της κατοχής και του εμφυλίου. Ρένος Αποστολίδης, *Κριτική του Μεταπολέμου*, Αθήνα, 1962, σ. 153-160. Ενώ λοιπόν ο Βενέζης, από τους εισηγητές της λογοτεχνικής μαρτυρίας, ευθυγραμμίζεται με το μεσοπολεμικό λογοτεχνικό κατεστημένο, η μαρτυρία επανέρχεται ως ένα πολιτικοποιημένο και αριστερό είδος γραφής.

Είναι ένας ρόλος που θα καθορίσει τη χρήση της μαρτυρίας στην πεζογραφία τα επόμενα χρόνια.

Η ρήξη με το ρεαλισμό επέρχεται έως ένα βαθμό στην Ελλάδα με τον εμφύλιο. Οι μεταπολεμικοί πεζογράφοι διαφοροποιούνται από τη μεσοπολεμική πεζογραφική παράδοση σε επίπεδο θεμάτων και τεχνικών.¹⁷ Αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου, στη δεκαετία του 1950, τα λογοτεχνικά κείμενα αναφέρονται έμμεσα σε αυτόν, λόγω των θεσμικών και νομικών περιορισμών της ελευθερίας της έκφρασης. Μια εξαίρεση είναι η μαρτυρία του Ρένου [Αποστολίδη], *Πυραμίδα 67*, 1950, που αναφέρεται στις εμπειρίες του συγγραφέα ως στρατιώτη του κυβερνητικού στρατού. Το κείμενο τονίζει την αυθεντικότητα του ατομικού και υποκειμενικού βιώματος και είναι μια καταγγελία για τον παραλογισμό του εμφυλίου, που αφορά και τις δύο πλευρές. Αντίθετα με τη μεσοπολεμική μαρτυρία, που τόνιζε την οικουμενικότητα του ανθρώπου εν πολέμω, ο αφηγητής της *Πυραμίδας 67* μιλάει για μια ατομική εμπειρία του κινδύνου και του παραλογισμού, η οποία διαμορφώνεται από το υποσυνείδητό του. Η διερεύνηση της διαμεσολάβησης του υποσυνειδήτου γίνεται μέσω του λόγου του κειμένου, που σε κάποια κρίσιμα σημεία είναι αποσπασματικός παραβιάζοντας συνειδητά τα παραδοσιακά «αιτήματα καλλιλογίας».

Η *Πυραμίδα 67* έχει χαρακτηριστεί «το πρώτο αυθεντικά μεταπολεμικό βιβλίο»¹⁸ και συγκεντρώνει κάποια χαρακτηριστικά που θα κυριαρχήσουν στη χρήση της μαρτυρίας στη μεταπολεμική πεζογραφία: τη στροφή στο ατομικό βίωμα, την ταύτιση της αυθεντικότητας με την αναπαράσταση του υποσυνειδήτου, την αμφισβήτηση του ρεαλισμού και την ηθική στάση του ατόμου απέναντι στον καταναγκασμό της στράτευσης κάθε μορφής.¹⁹

Στο πλαίσιο της μετεμφυλιακής περιόδου η μαρτυρία εντάχθηκε στην πόλωση που χαρακτήριζε την ελληνική κοινωνία. Ειδικά για την Αριστερά, της οποίας ο πολιτικός και ιστοριογραφικός λόγος ήταν φιμωμένος, η λογοτεχνία και ειδικότερα η μαρτυρία πρόσφερε

¹⁷ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Ιστορία και ρεαλισμός στους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», στο Επιστημονικό συμπόσιο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, 7-8.4.1995, Αθήνα, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1997, σ. 49.

¹⁸ Αλέξανδρος Αργυρίου, «Εισαγωγή», στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, επιμ. Τάκης Καρβέλης, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Χριστόφορος Μηλιώνης, Κώστας Στεργιόπουλος, Σπύρος Τσακνιάς, τ. 1, Αθήνα, Σοκόλης, 1988, σ. 141.

¹⁹ Για μια εκτεταμένη ανάλυση του κειμένου βλ. Maria Nikolopoulou, «*Πυραμίδα 67: A Liminal Testimony on The Greek Civil War*», στα πρακτικά του συνεδρίου *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*, επιμ. Philip Carabott και Θανάσης Σφήκας, 18-20.4.1999, King's College London προς δημοσίευση από το Ashgate and Centre of Hellenic Studies, Λονδίνο.

το κατάλληλο πεδίο για την αναπαράσταση του παρελθόντος και ειδικά της δεκαετίας του 1940 και τη διαμόρφωση της «μεγάλης αφήγησής» της.²⁰ Έγινε δηλαδή ένας από τους κύριους φορείς της ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας. Αντίστοιχα, η πρόσληψη των λογοτεχνικών έργων εκατέρωθεν καθοριζόταν από την πολιτική τοποθέτηση του συγγραφέα. Έτσι, στη μεταπολεμική περίοδο και ειδικά στη δεκαετία του 1960, οπότε οι θεσμικοί περιορισμοί κάπως χαλαρώνουν, παρατηρείται μια άνθιση της μαρτυρίας.

Αν μετά την απελευθέρωση η πολιτική στράτευση συνδεόταν με το ρεαλισμό, στη δεκαετία του 1960 ο λόγος της μαρτυρίας γίνεται ο φορέας της στράτευσης, κυρίως σε κείμενα που υιοθετούν κατά κάποιο τρόπο την αφήγηση της Αριστεράς. Ο συνδυασμός της αυθεντικότητας, που διεκδικεί η πρωτοπρόσωπη αφήγηση, με τον μάρτυρα που ζει και καθορίζεται από την ιστορική εμπειρία ως απλός συμμετέχων χωρίς να μπορεί να αλλάξει την πορεία των γεγονότων, καθιστά τη μαρτυρία τον ιδανικό φορέα της «φωνής του λαού». Είναι ενδεικτική από αυτή την άποψη η θετική πρόσληψη της τρίτης αναθεωρημένης έκδοσης της *Ιστορίας ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα το 1958 από την κριτική²¹ και από πεζογράφους όπως η Διδώ Σωτηρίου και ο Θανάσης Βαλτινός, την οποία επισημαίνει ο Δούκας το 1972.²² Θα πρέπει όμως εδώ να τονιστεί ότι ο λόγος της μαρτυρίας δεν στρατεύεται αποκλειστικά σε πολιτικές μεγάλες αφηγήσεις αλλά χρησιμοποιείται και για να αμφισβητήσει λογοτεχνικές συμβάσεις.

Η δεκαετία του 1960 χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ελευθερία λόγου, και για τους λογοτέχνες της Αριστεράς από μια σχετική αποστασιοποίηση από το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, συνέπεια ως ένα βαθμό των μεταρρυθμίσεων στην ΕΣΣΔ. Έτσι, η πρωτοπρόσωπη αφήγηση ιστορικών εμπειριών υιοθετείται από μεγάλο αριθμό λογοτεχνικών κειμένων με μια ποικιλία μορφών και πειραματισμών τεχνικής.

²⁰ Βενετία Αποστολίδου, «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», σ. 113-127 στο *Ιστορική πραγματικότητα...*, ό.π., σ. 118.

²¹ Ενδεικτικά: Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Πηγές λόγου: Στρατή Δούκα: *Η ιστορία ενός αιχμαλώτου*», *Οι ιδέες και τα έργα*, σ. 78-85 (α' δημοσίευση *Επιθεώρηση Τέχνης*, Ιανουάριος 1959, σ. 44-47). Αλέξανδρος Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κώστας Κουλουφάκος, Σπύρος Πλασκοβίτης, Στρατής Τσίρκας, «Η Νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», *Η Συνέχεια* 4 (Ιούνιος 1973), σ. 177. Α. Αργυρίου, Α. Ζήρας, Α. Κοτζιάς, Κ. Κουλουφάκος «Οι Α. Αργυρίου, Α. Ζήρας, Α. Κοτζιάς, Κ. Κουλουφάκος συζητάνε για τη στρόφη της ελληνικής πεζογραφίας μετά τον πόλεμο», *Διαβάζω* 5-6 (Νοέμβρ. 1976-Φεβρ. 1977), σ. 64, 70.

²² Στρατής Δούκας, «Αναφορά στην κριτική του Βενέζη», *Αιολικά Γράμματα* 12 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1972), σ. 545. Για μια αναλυτική διαπραγμάτευση της χρήσης της μαρτυρίας στα κείμενα του Θ. Βαλτινού βλ. Μαρία Νικολοπούλου, «Η μαρτυρία στο έργο του Θανάση Βαλτινού», *Πόρφυρας* 103 (Απρ.-Ιούν. 2002), σ. 95-103.

Κάποιοι πεζογράφοι ακολουθούν την τάση που εγκαινίασε ο Μπεράτης και ο Ρένος και αμφισβητούν τις συμβάσεις της λογοτεχνικής μαρτυρίας, όπως διαμορφώθηκε στη μεσοπολεμική περίοδο. Διερευνούν την επίδραση του υποσυνειδήτου στην εμπειρία και στην αναπαράσταση της πραγματικότητας, τονίζουν την υποκειμενικότητα του ατομικού βιώματος και εντάσσουν πολλαπλές και αλληλοαναιρούμενες μαρτυρίες στα κείμενά τους (π.χ. Νίκος Κάσδαγλης, *Κεκαρμένοι*, 1959, Στρατής Τσίρκας, *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, 1960-1965, Κώστας Ταχτσής, *Το τρίτο στεφάνι*, 1962, Κοσμάς Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, 1962, Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, *Και ιδού ίππος χλωρός*, 1963). Αυτά τα μυθιστορήματα εμπλουτίζουν το λόγο της μαρτυρίας και τον εντάσσουν σε μυθιστορηματικό πλαίσιο. Δεν είναι πια η ατομική αλλά η αντιπροσωπευτική εμπειρία, δεν είναι το υποκειμενικό αλλά το αυθεντικό βίωμα που αλληλεπιδρούν με άλλα είδη λόγου για να δημιουργήσουν μια πολυπρισματική αναπαράσταση της ιστορικής εμπειρίας. Ακόμη, διαφαίνεται ήδη μια στροφή προς το ιστορικό βίωμα ομάδων, όπως οι γυναίκες, που έως τότε δεν είχαν αντιπροσωπευθεί από μαρτυρίες. Η χρήση μοντερνιστικών τεχνικών γίνεται πολύ πιο εκτεταμένη και αποσυνδέει τη μαρτυρία από το ρεαλισμό.

Πρέπει όμως να τονιστεί εδώ ότι η υποκειμενικότητα της μαρτυρίας συνυπάρχει με την πεποίθηση στην αναφορικότητα του μυθιστορηματικού λόγου. Έτσι, η τριλογία του Τσίρκα διαβάστηκε ως μια νέου τύπου μαρτυρία για τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στα ελληνικά στρατεύματα της Μέσης Ανατολής το 1943-1944 και η κριτική, ειδικά από την Αριστερά, επικεντρώθηκε στην πιστότητα της αναπαράστασης. Μορφικοί πειραματισμοί συνυπάρχουν έτσι με πολιτική στράτευση ως προς το περιεχόμενο των κειμένων στις περιπτώσεις του Τσίρκα και λιγότερο της Τατιάνας Γκρίτση-Μιλλιέξ.

Τέτοια κείμενα, που συνδυάζουν τη μαρτυρία με τον πειραματισμό πάνω στις λογοτεχνικές τεχνικές, συνυπάρχουν στη δεκαετία του 1960 με παραδοσιακές λογοτεχνικές μαρτυρίες (π.χ. Διδώ Σωτηρίου, *Οι Νεκροί περιμένουν*, 1959 και *Ματωμένα Χώματα*, 1962, Θανάσης Βαλτινός, *Η κάθοδος των εννιά*, 1963 και *Συναξάρι του Ανδρέα Κορδοπάτη*, 1964). Τα κείμενα αυτά συνδυάζουν όλες τις μορφικές παραμέτρους της παραδοσιακής λογοτεχνικής μαρτυρίας με την αφήγηση της Αριστεράς. Ειδικά τα *Ματωμένα χώματα* υιοθετούν μια αριστερή ιστορική ερμηνεία των γεγονότων που προκάλεσαν τη Μικρασιατική Καταστροφή και τονίζουν την επέμβαση των ξένων δυνάμεων στην περιοχή. Έτσι, εφαρμόζουν την ερμηνεία της Αριστεράς για την ήττα της στον εμφύλιο στα γεγονότα του Μικρασιατικού Πολέμου. Ο συνδυασμός της μαρτυρίας με χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, η

ένταξη του γεγονότος στην αφήγηση της Αριστεράς καθόρισε την πρόσληψη του κειμένου.²³ Είναι ενδεικτικό ότι αποτέλεσε για χρόνια μεγάλη εκδοτική επιτυχία με αλληπάλληλες εκδόσεις.

Στην ίδια περίοδο το «δικαίωμα στην ιστορία» αρχίζει να αποσυνδέεται από τη λογοτεχνία. Το 1964 εκδίδεται από την Έλλη Παπαδημητρίου, που υπήρξε για χρόνια συνεργάτης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών,²⁴ μια συλλογή μαρτυριών με τον τίτλο *Ακούμε τη φωνή σου πατρίδα*. Οι ανώνυμοι αφηγητές αναφέρονται σε εμπειρίες της κατοχής, της αντίστασης και των διώξεων των αριστερών σε μια εποχή που τα θέματα αυτά είχαν αποκλειστεί από τον δημόσιο λόγο.²⁵ Η ανωνυμία των αφηγητών κατακρίθηκε ως μια πλαστογράφηση της αυθεντικότητας, που παρουσίαζε τους αφηγητές στερεοτυπικά.²⁶ Η συλλογή συνδυάζει μια παραδοσιακή αντίληψη για τον απλό άνθρωπο ως φορέα αυθεντικότητας με τη δημοσιοποίηση της ιστορικής εμπειρίας ενός μέρους της κοινωνίας που έως τότε είχε μείνει στο περιθώριο. Γίνεται έτσι η μαρτυρία φορέας των πολιτικών διεκδικήσεων της Αριστεράς σε μια εποχή που το πολιτικό κλίμα έμοιαζε να αλλάζει.

Η περίοδος της δικτατορίας προκαλεί αρχικά μια αναστολή στη λογοτεχνική παραγωγή. Με την κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας το 1970 αρχίζουν να δημοσιεύονται λογοτεχνικά κείμενα με έντονο πολιτικό χαρακτήρα. Τα *Δεκαοχτώ κείμενα* (1970) είναι το ενδεικτικότερο παράδειγμα. Πρόκειται για μια προγραμματική συλλογή αντιδικτατορικών κειμένων από συγγραφείς όλων των παρατάξεων. Τα κείμενα αυτά προβάλλουν ένα είδος πολιτικά στρατευμένης λογοτεχνίας, που συνδέει την αναβίωση του ρεαλισμού με τις ιστορικές αναφορές. Είναι ενδεικτική η στάση του Τσίρκα, που συνδύασε τη μαρτυρία με μοντερνιστικές τεχνικές στις αρχές του '60. Στη δεκαετία του 1970, τόσο στο κείμενο που συμπεριλαμβάνεται στα *Δεκαοχτώ κείμενα* όσο και σε συζητήσεις συγγραφέων, προκρίνει τον κριτικό ρεαλισμό.²⁷

²³ Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Μικρασιατική αναδρομή: Διδώς Σωτηρίου: *Ματωμένα χώματα*», *Οι ιδέες και τα έργα*, Αθήνα, Δίφρος, 1965, σ. 226-230. Αλέξανδρος Κοτζιάς, «Διδώ Σωτηρίου: *Ματωμένα χώματα*, 1962», *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Κριτικά κείμενα*, Αθήνα, Κέδρος, 1982 (α' δημοσίευση *Μεσημβρινή*, 3.8.1962).

²⁴ *Εξηνταπέντε χρόνια επιστημονικής προσφοράς. Αποτίμηση και προοπτική*, επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1996.

²⁵ David H. Close, «The Road to Reconciliation: the Civil War as an Issue in the Politics of the 1980s», ανακοίνωση στο συνέδριο *Domestic and International Aspects...*, ό.π.

²⁶ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Αφηγηματικά. Κριτικά κείμενα Β'*, Αθήνα, Κέδρος, 1984, σ. 162-164.

²⁷ Αλέξανδρος Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κώστας Κουλούφάκος, Σπύρος Πλασκοβίτης, Στρατής Τσίρκας «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», *Η Συνέχεια* 4 (Ιούνιος 1973), σ. 172-179. Nikos Germanacos, «An Interview with Three Greek Prose Writers (May 1972)», *Boundary* 2 1:2 (1973), σ. 266-313.

Αυτή η σύνδεση των κρίσιμων ιστορικών εμπειριών και της πολιτικής στράτευσης της λογοτεχνίας με το ρεαλισμό ενισχύει το ρόλο της μαρτυρίας ως ενός μέσου αναφοράς και «κατασκευής» του παρελθόντος. Με τη μεταπολίτευση και την επικράτηση της αφήγησης της Αριστεράς για τη δεκαετία του 1940 πολλαπλασιάζονται οι μαρτυρίες, λογοτεχνικές και μη, που αναφέρονται στη δεκαετία αυτή από την πλευρά της Αριστεράς. Είναι ενδεικτικό ότι η Έλλη Παπαδημητρίου αναδημοσιεύει το 1975 τη συλλογή με τις μαρτυρίες και την εντάσσει σε μια σειρά τριών τόμων με τον τίτλο *Ο κοινός λόγος*, με μαρτυρίες από τη Μικρασιατική Καταστροφή έως τις μετεμφυλιακές διώξεις της Αριστεράς, εντάσσοντας έτσι αυτά τα γεγονότα στη μεγάλη αφήγηση της Αριστεράς, κάτι που είχε ήδη κάνει στα *Ματωμένα χώματα* η Διδώ Σωτηρίου.

Ειδικά με την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης το 1982, που σηματοδοτεί τη μεταστροφή του δημόσιου λόγου σχετικά με την πρώτη πενταετία τουλάχιστον της δεκαετίας του 1940, δημοσιεύονται χιλιάδες μαρτυρίες απλών μελών της εθνικής αντίστασης, διεκδικώντας για τους συγγραφείς τους το δικό τους «δικαίωμα στην ιστορία». Καθώς κάθε αναφορά στο παρελθόν διαμορφώνει την ταυτότητα του αφηγητή και καθορίζεται από την προοπτική του παρόντος,²⁸ τέτοια κείμενα διαμορφώνονται από το ιδεολογικό κλίμα της εποχής (π.χ. τη διάσπαση του ΚΚΕ, τον αυτοπροσδιορισμό του ΠΑΣΟΚ ως δικαίωση και συνέχεια των διεκδικήσεων της αντίστασης). Έτσι υπάρχει στη δεκαετία αυτή μια αναβίωση της παραδοσιακής μαρτυρίας, με όλες τις συμβάσεις και τις προϋποθέσεις της.

Είναι ενδεικτικό ότι λογοτεχνικά κείμενα που υιοθετούν το λόγο της μαρτυρίας και αναφέρονται στη δεκαετία του 1940 έχουν μεγάλη εκδοτική επιτυχία (π.χ. *Καλά εσύ σκοτώθηκες νωρίς* του Χρόνη Μίτσιου, 1985, *Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα* της Άλκης Ζέη, 1987). Τα κείμενα αυτά συνδυάζουν την πίστη στην αναφορικότητα της μαρτυρίας με τις μοντερνιστικές τεχνικές που πρωτοχρησιμοποιήθηκαν στη δεκαετία του 1960.

Ταυτόχρονα όμως άλλα κείμενα αμφισβητούν την αφήγηση της Αριστεράς και την ικανότητα της μαρτυρίας να αναφερθεί στο παρελθόν. Ο *Ιαγουάρος* του Αλέξανδρου Κοτζιά (1987) και

Βλ. Αλέξης Ζήρας, «Ένα διάγραμμα των μεταπολίσεων στο έργο του Στρατή Τσίρκα», *Αντί* 728 (29.12.2000), σ. 34-35.

²⁸ Elizabeth Tonkin, *Narrating our Pasts. The Social Construction of Oral History*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1992, σ. 135. Isabelle Bertaux-Wiame, «The Life History Approach to the Study of Internal

Η μητέρα του σκύλου του Παύλου Μάτεσι (1990) έχουν ως αφηγητές κάποιες υστερικές γυναίκες, που διηγούνται με φόβο και πάθος τις τραυματικές τους ιστορικές εμπειρίες, δείχνοντας ότι ο μάρτυρας μπορεί να είναι αναξιόπιστος και ότι η ανάμνηση του παρελθόντος δεν είναι απλή υπόθεση. Είναι μια τεχνική που βασίζεται στη Φράου Άννα των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*, στη Νίνα και την Εκάβη από το *Τρίτο στεφάνι*. Στο πλαίσιο όμως της δεκαετίας του 1980 χρησιμοποιείται για να αμφισβητήσει τη συστηματική και ιδεολογική χρήση της μαρτυρίας, που αντί να αναπαριστά το ατομικό βίωμα αναπαράγει το λόγο της εξουσίας.

Μια τέτοια αμφισβήτηση της μαρτυρίας ξεπερνά την αντίρρηση περί υποκειμενικότητας και επικεντρώνεται στο ρόλο που παίζει η γλώσσα στη γνώση μας για τον κόσμο. Μια τέτοια αντίληψη για τη γλώσσα και τη μαρτυρία είχε εγκαινιάσει το *Κιβώτιο* του Άρη Αλεξάνδρου (1974). Ως ποιητής στις δεκαετίες του 1940 και 1950 ο Αλεξάνδρου είχε διαπιστώσει τους περιορισμούς του στρατευμένου λόγου, που καθορίζεται και κρίνεται από το λόγο της εξουσίας. Το *Κιβώτιο* υιοθετεί μέχρι παραλογισμού όλες τις συμβάσεις και τις προϋποθέσεις του ρεαλισμού και της μαρτυρίας (τον μάρτυρα ως εγγυητή της αφήγησης, την ικανότητα της γλώσσας να αναπαραστήσει) για να τις υπονομεύσει, δείχνοντας ταυτόχρονα πόσο η μαρτυρία καθορίζεται από τα θεσμικά και γλωσσικά πλαίσια της εκάστοτε εξουσίας.

Καθώς η μεταπολίτευση χαρακτηρίστηκε από ακόμη μια αναβίωση του στρατευμένου λόγου και του ρεαλισμού στη λογοτεχνία, το *Κιβώτιο* απέμεινε για πολλά χρόνια ένα μεμονωμένο παράδειγμα αμφισβήτησης της λειτουργίας της γλώσσας στη μαρτυρία, ακόμη κι αν χαιρετίστηκε από την κριτική ως μια τομή στην πεζογραφία. Άρχισε να γονιμοποιεί τον πεζογραφικό λόγο από το τέλος της δεκαετίας του 1980, όπως είδαμε, και όλο και πιο καθοριστικά στη δεκαετία του 1990.

Στη δεκαετία αυτή κάποια μυθιστορήματα υιοθετούν το λόγο της μαρτυρίας για να αμφισβητήσουν τις ρεαλιστικές προϋποθέσεις του και δημιουργούν το παράδοξο ενός αυτοαναιρούμενου αναφορικού λόγου (Γιώργης Γιατρομανωλάκης, *Ανωφελές διήγημα*, 1993, Θανάσης Βαλτινός, *Ορθοκωστά*, 1994 και *Συναξάρι του Ανδρέα Κορδοπάτη: Βιβλίο δεύτερο*, 2000). Χρησιμοποιώντας ένα λόγο που κατεξοχήν στρατεύθηκε στο παρελθόν σε εθνικές και πολιτικές μεγάλες αφηγήσεις τονίζουν τον ιδεολογικό χαρακτήρα της αναπαράστασης του παρελθόντος. Χρησιμοποιούν την ατομική και περιθωριακή μαρτυρία για να αμφισβητήσουν

Migration», στο Daniel Bertaux (επιμ.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, Λονδίνο, Sage, 1981, σ. 258.

τις μεγάλες αφηγήσεις,²⁹ ενώ ταυτόχρονα υπονομεύουν και την ίδια την αυθεντικότητα της μαρτυρίας. Συνεχίζουν έτσι τις τεχνικές του Αλεξάνδρου, αλλά η χρήση του μεταφυσικού στοιχείου στον Γιατρομανωλάκη και η πολλαπλότητα των αφηγήσεων στον Βαλτινό οδηγεί τον κατεξοχήν ρεαλιστικό λόγο της μαρτυρίας στη δημιουργία ενός μεταμοντερνισμού με ελληνική ιδιαιτερότητα.

Καταλήγοντας, θέλω να σημειώσω πως η συνύπαρξη των τάσεων της μαρτυρίας (της ρεαλιστικής, της μοντερνιστικής και της «μεταμοντέρνας») που διαπιστώνεται στη μεταπολεμική περίοδο και ειδικά στη δεκαετία του 1980 και του 1990 δείχνει ότι η μαρτυρία ως είδος λόγου, τόσο αναφορικού όσο και λογοτεχνικού, είναι πολύ σημαντική για την ελληνική κουλτούρα. Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι στα Κρατικά Βραβεία Βιβλίου υπάρχει κατηγορία μαρτυρίας. Υπάρχει δηλαδή θεσμική προώθηση του είδους. Έτσι ένα είδος λόγου που εισήχθη ως μια ρήξη με το κατεστημένο (λογοτεχνικό και θεσμικό) και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον για να το αμφισβητήσει, περνάει πια στα είδη λόγου που αναγνωρίζονται και βραβεύονται γιατί εξυπηρετεί την ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Η εγγύηση της αυθεντικότητας του βιώματος, ο πρωτοπρόσωπος λόγος, ο καθορισμός της ταυτότητας του μάρτυρα από τη συμμετοχή του στα συλλογικά γεγονότα, το «δικαίωμα στην Ιστορία», ακόμα και όταν στη μεταμοντέρνα εποχή μας γνωρίζουμε την απατηλότητά τους, εξακολουθούν να διατηρούν ένα μέρος της γοητείας τους και γίνονται χρήσιμοι φορείς της ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας. Το ζήτημα της ηθικής του μάρτυρα γίνεται έτσι όλο και πιο κρίσιμο.

²⁹ Γιάννης Δάλλας, «Η μεταπολεμική πεζογραφία και η μικροϊστορία: η λανθάνουσα συνάντηση μίας τεχνικής και μίας μεθόδου (μέσα από τις ατομικές φωνές ως μαρτυρίες του υποστρώματος)», στο *Ιστορική πραγματικότητα...*, ό.π., σ. 81-98.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998.
- Αποστολίδου Βενετία, «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, 7 και 8 Απριλίου 1995, Αθήνα, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1997, σ. 113-127.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Εισαγωγή», στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, επιμ. Τάκης Καρβέλης, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Χριστόφορος Μηλιώνης, Κώστας Στεργιόπουλος, Σπύρος Τσακνιάς, τ. 1, Αθήνα, Σοκόλης, 1988.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κώστας Κουλουφάκος, Σπύρος Πλασκοβίτης, Στρατής Τσίρκας, «Η Νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», *Η Συνέχεια* 4 (Ιούνιος 1973), σ. 172-179.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, Αλέξης Ζήρας, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κώστας Κουλουφάκος, «Οι Α. Αργυρίου, Α. Ζήρας, Α. Κοτζιάς, Κ. Κουλουφάκος συζητάνε για τη στροφή της Ελληνικής πεζογραφίας μετά τον πόλεμο», *Διαβάζω* 5-6 (Νοέμβρ. 1976-Φεβρ. 1977), σ. 62-83.
- Αποστολίδης Ρένος, *Κριτική του Μεταπολέμου*, Αθήνα, 1962.
- Bertaux-Wiame Isabelle, «The Life History Approach to the Study of Internal Migration», στο Daniel Bertaux (επιμ.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, Λονδίνο, Sage, 1981, σ. 249-265.
- Boudouris Jeanne, *Stratis Myrivilis. L'écrivain et l'homme à travers les remaniements et les variantes des sept premières éditions de son roman «Η ζωή εν τάφω»*, Αθήνα, Institut Français d'Athènes, 1983.
- Brennan Timothy, «The National Longing for Form», στο Homi Bhabha (επιμ.), *Nation and Narration*, Λονδίνο, Routledge, 1990.
- Δάλλας Γιάννης, «Η μεταπολεμική πεζογραφία και η μικροϊστορία: η λανθάνουσα συνάντηση μίας τεχνικής και μίας μεθόδου (μέσα από τις ατομικές φωνές ως μαρτυρίες του υποστρώματος)», στο Επιστημονικό Συμπόσιο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, 7 και 8 Απριλίου 1995, Αθήνα, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1997, σ. 81-98.
- Di Salvo Ines, Το Νούμερο 31.328 *di Venezis. Dalla prima alla seconda redazione*, Παλέρμο, Università di Palermo, Istituto di Filologia Greca, 1978.
- Δούκας Στρατής, «Αναφορά στην κριτική του Βενέζη», *Αιολικά Γράμματα* 12 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1972), σ. 545.
- Εξηνταπέντε χρόνια επιστημονικής προσφοράς. Αποτίμηση και προοπτική*, επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1996.
- Εφταλιώτης Αργύρης, «Πρόλογος στα διηγήματα του Βαρλέντη», *Άπαντα*, επιμ. Γιώργος Βαλέτας, Αθήνα, Πηγή, 1962.
- Germanacos Nikos, «An Interview with Three Greek Prose Writers (May 1972)», *Boundary 2* 1:2 (1973), σ. 266-313.
- Κοτζιάς Αλέξανδρος, *Αφηγηματικά. Κριτικά κείμενα Β'*, Αθήνα, Κέδρος, 1984.
- Κοτζιάς Αλέξανδρος, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι. Κριτικά κείμενα*, Αθήνα, Κέδρος, 1982.
- Nikolopoulou Maria, «The discourse of testimony in Greek literary prose (1924-1994)» [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, King's College London, 2001]
- Nikolopoulou Maria, «Η μαρτυρία στο έργο του Θανάση Βαλτινού», *Πόρφυρας* 103 (Απρ.-Ιούν. 2002), σ. 95-103.

- Ντεριντά Ζακ, *Μαρτυρία και μετάφραση. Επιβιώνοντας ποιητικά*, μτφρ. Β. Μπιτσιώρης, Αθήνα, Εκδόσεις Γαλλικού Ινστιτούτου, 1996.
- Ντουνιά Χριστίνα, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1996.
- Πετροπούλου Ιωάννα, «Από τους δρόμους των τραγουδιών στους δρόμους των Ελλήνων», *Η Καθημερινή*/«Επτά Ημέρες», 2.6.2002.
- Portelli Alessandro, «The Peculiarities of Oral History», *History Workshop* 12 (φθινόπωρο 1981), σ. 96-107.
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, *Οι ιδέες και τα έργα*, Αθήνα, Δίφρος, 1965.
- Τενεκίδης Γεώργιος Κ., «Πρόλογος» στο *Η Έξοδος*, τ. 1, επιμ. Φ. Δ. Αποστολόπουλος, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1980.
- Tonkin Elizabeth, *Narrating our Pasts. The Social Construction of Oral History*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1992.
- Τζιόβας Δημήτρης, *The Nationalism of the Demoticists and its Impact on their Literary Theory (1888-1930). An Analysis Based on their Literary Criticism and Essays*, Άμστερνταμ, Adolf M. Hakkert Publisher, 1986.
- Φαρίνου-Μαλαματάρη Γεωργία, *Γιάννης Μπεράτης. Σχεδιάσμα εργοβιογραφίας. Το πλατό ποτάμι*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1994.
- Felman, Shoshana, Dori Laub, M. D. (επιμ.), *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Λονδίνο, Routledge, 1992.
- Furst Lilian R., *All is True. The Claims and Strategies of Realist Fiction*, Ντάρχαμ, Duke University Press, 1995.
- Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «Ιστορία και ρεαλισμός στους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», στο Επιστημονικό συμπόσιο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, 7 και 8 Απριλίου 1995, Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997.
- Ζήρας Αλέξης, «Ένα διάγραμμα των μετατοπίσεων στο έργο του Στρατή Τσίρκα», *Αντί* 728 (29.12.2000), σ. 34-35.